

PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI'NIN TARIMSAL MIRASI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KIRSAL
KESİMİN KALKINMASINA YÖNELİK ÇALIŞMALAR (BURSA ÖRNEĞİNDE)

AUTHORS: Hacer KARABAG

PAGES: 225-257

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/299273>

OSMANLI'NIN TARIMSAL MİRASI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE KIRSAL KESİMİN KALKINMASINA YÖNELİK ÇALIŞMALAR (BURSA ÖRNEĞİNDE)

Hacer KARABAĞ*

Gönderim Tarihi: Eylül 2016

Kabul Tarihi: Kasım 2016

ÖZET

Araştırmamızın konusu olan tarım genel anlamda ülkelerin kalkınması ve özellikle açlık dönemleri yaşanmaması için tarih içinde hep birincil önem taşımıştır. Sağlıklı bir tarımsal yapı, sağlıklı bir kent ve sağlıklı bir sanayi yapısını ortaya koymaktadır. Tarım sektörünü ele alırken diğer sektörlerle ilişkisi ve etkileşimi açısından bütünsel bir yaklaşımla konu ele alınmalı ve değerlendirmeler rasyonel bir anlayışa dayandırılmalıdır. Tarım sektörü ve sorunları sınırlı ve dar bir çerçevede tek başına değerlendirildiğinde; ekonomik olmayan, verimliliğe ve rasyonaliteye dayanmayan bir anlayış, kalkınmanın önünde engel oluşturmaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde kapalı (izole) alanlar içerisinde tarımsal üretim yapılması, nüfusunun % 80'inden fazlası kırsal alanda yaşayan ülkenin, kendi kentsel alanlarını hatta komşu tarım bölgelerini besleyemez duruma gelmesi sonucunu yaratmıştır. Nitekim İstanbul'un buğday vb. tahıl ürünleri gereksinimi sürekli olarak yabancı ülkelere karşılanmıştır. Milli Mücadelenin başında Anadolu; halkı tarım kesiminde çalışan, fakat ekonominin bütünü üzerinde pek de etkin role sahip olmayan bir tarım ülkesi durumundaydı.

* Okt., Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, hkarabag@uludag.edu.tr

Erken Cumhuriyet döneminde nüfusun % 80'ini oluşturan kırsal kesimin kalkınması için bir taraftan ferde ilkokul eğitimi veya okuma yazma bilgisi sağlanırken ayrıca ferdin toplumsal statüsünün yükselmesine dikkat edilmiştir. Genelinde Türkiye ve özelinde Bursa köylüsüne hizmet veren devlet kuruluşları oluşturulduğu gibi tarımsal hayatı ilgilendiren bir takım hukuki düzenlemeler de yapıldı.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye ekonomisi, tarım, Bursa*

Studies Concerning Agricultural Heritage of Ottomans and the Development of the Rural Section in the Early Republic Period (The Case of Bursa)

ABSTRACT

Agriculture, the subject of our research, in general, had always been of primary importance in history for the development of the countries and in particular for the avoidance of periods of famine. A sturdy agricultural structure reveals a sturdy city and sturdy industrial structure. While discussing about the agricultural sector, its relation and interaction with other sectors should be addressed with a holistic approach and assessments should be based on a rational understanding. When the agricultural sector and problems thereof are assessed singly in a limited and narrow frame, an uneconomic perspective not based on effectiveness and rationality poses a challenge before the development.

Agricultural production being done on closed (isolated) lands in the last years of the Ottomans led the country, more than 80% of the population of which inhabited in rural areas, become incapable to nourish its own urban areas and even the adjacent agricultural areas. As a matter of fact, cereal products such as wheat etc. needs of İstanbul were incessantly met from foreign countries. Anatolia, at the beginning of the war of independence, was an agricultural country with people engaged in the agricultural sector however with hardly any active role in the entire economy.

For the development of the rural section which constituted around 80% of the population in the Early Republic period, while on one hand individuals were provided with primary school education or literacy information, on the other hand attention was paid to improve the social status of the individual as well. Public institutions were formed to serve villagers generally in Turkey and specifically in Bursa. Within this context, one of the initial actions of the Early Republic Government was to promulgate an act concerning the administration of villages in Turkey.

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 18 Sayı: 32 / Volume: 18 Issue: 32

GİRİŞ

Tarım, pek çok kişinin düşündüğü üzere sadece bitkisel üretimi ifade etmez. Bitkisel üretimin yanında, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık gibi alanları da kapsamaktadır. Tarımı en iyi ifade edebilecek söz belki de Lamartine'nin “Buğday değildir yalnızca, tüm bir uygarlıktır topraktan yükselen” sözüdür (Şahinöz 2011: 21). Bu bağlamda tarım, eski çağlardan günümüze kadar insanların en temel uğraşı alanı ve geçim kaynağı olmuştur. Sanayi devrimi ile birlikte tarım alanında da modernizasyon süreci başlamış, ekstantif (ilkel) tarımdan, enstantif (yoğun) tarıma geçilmiştir. Böylece tarımla uğraşan nüfusun azalmasına karşılık, tarımda verimlilik artmıştır. Gelişme seviyesi yüksek ülkelerde tarım sektörü ile sanayi ve hizmet sektörü gibi sektörler arasında derin farklar bulunmamaktadır.

İktisadi gelişme tarımsal üretimin mutlak olarak artışıyla bir arada gitmektedir. 1927'den beri Türkiye'de milli gelir içinde tarımsal kesimin payı giderek küçülmektedir¹. Tarım iktisadi gelişmeye gelişme hızı ve milli gelirdeki payına bağlı olarak bir ürün katkısı yapabilir. İhraç edilen tarımsal ürünlerin varlığı ve ithal imkânlarının artması ile tarım iktisadi gelişmeye piyasa veya pazar katkısı yapabilir. Ne var ki, durgun köy ekonomisinin yapısını, tarımda üretim fonksiyonlarını değiştirecek hiçbir dış etki ve önemli bir talep artışı olmaksızın, tarımın söz konusu katkıları yaparak iktisadi gelişmeyi harekete geçirmesi söz konusu değildir (Kazgan 1966: 241).

İktisadi gelişme ile sanayileşme eş anlamlı olarak kullanılabilir. Bu açıdan ekonomik kalkınma sürecinde tarımın ikinci planda değerlendirilmesi kalkınma sürecini sekteye uğratan bir yaklaşım

¹ Örneğin 1927'de sabit fiyatlarla tarımsal kesimin payı % 67 iken, 1948'de % 53'e düşmüştür. *Türkiye Milli Geliri* 1938, 1948-56; *Türkiye Milli Geliri* 1948, 1953-60, yayım No:420; DİE Ankara; 1927.

sergilememize neden olur. Tarım kesimi üretimden tüketime kadar iktisadi hayatı etkiler. Tarımsal üretimde sermaye birikimi bollaştıkça ekonomide sanayileşmenin gerçekleşeceği ve iktisadi gelişmenin hem tarım dışı kesimlerin hem de tarımın gelişmesi ile bir arada görüleceği ifade edilmektedir (Kazgan 1966: 11-13). Tarım sektörünün ekonomik kalkınmaya katkısı, gelişimin ilk evrelerinde devlet tarafından da desteklenmelidir. Tarımsal bağımsızlığın sağlanamaması diğer sektörlerin de gelişimini yavaşlatacak, hammadde imkânlarının azalmasına yol açacaktır.

Osmanlı'dan Alınan Tarımsal Miras

Osmanlı İmparatorluğu'nda, ekonomik düzen daha çok toprağa ve tarımsal üretime dayalı olmuştur. Tarım, genellikle öz tüketim için veya küçük yerel pazarlar için yapılmış, sanayi küçük atölyelerde kol gücü ile faaliyet göstermiştir. Ekonomik sektörlerin tümü, özellikle tarımsal faaliyetler çok ilkel ve yıllardır değişmemiş yöntemler kullanılarak yürütülmüştür (Şahin 1998: 6). Temel üretim birimi, bir çift öküz ile aile iş gücünün ekebileceği büyüklükte araziye kullanan aile işletmeleriydi. Bir çift öküz veya gereken miktarda toprağa sahip olmayan köylü aileleri, ortakçı olarak büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışıyorlardı (Pamuk 2007: 141).

Korkut Boratav “Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007” adlı eserinde Osmanlıdan devralınan ekonomik mirası yarı sömürgeleşmiş bir toplum yapısı olarak nitelendirmektedir. Bu tespitini şu nedenlere dayandırmaktadır:

Birinci olarak dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı olan bir ekonomik yapı söz konusudur... Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-sömürge niteliğinin en açık belirtisi dış borçlanmalar – Düyun-u Umumiye – sürekli imtiyazlar arayarak ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları- giderek ağırlaşan ve yaygınlaşan kapitülasyonlar zinciri sonunda ülke yönetiminin önce

iktisadi, sonra büyük ölçüde askeri ve siyasi alanlarda emperyalizmin denetimine girmiş olmasıdır (2008: 19-21).

Son Osmanlı döneminde tarımsal kesimin durumunu ve elde edilen üretimi elbette ülkenin yaşadığı savaş dönemleri ve iktisadi durumu ile birlikte düşünmek gerekir. Bu bağlamda bir görüntü vermek için Bursa'ya gelen gazeteci Ahmed Şerif'in gözlemlerini yansıtıyoruz:

“Bursa, 6 Temmuz, 1909.

Bursa genel görünüşü ile geçmişe ait bir şehir. Tabiat burada ilerleme, gelecek vadediyor; fakat memleket geçmişe, geleneklere bütün kuvvetiyle sarıldığından geleceğe ait bir eser ve çalışma görülemiyor. Halkın yüzünde sadelik, paklık parlıyor, alınlarında ruhlarının temizliği okunuyor. Devrin siyasi olaylarından bu bölgenin pek az etkilenmiş olduğu görülmüyor. Hayata genellikle kanaat hakim... İlkel bir durumda bulunan tabiat ne verirse, az veya çok, rıza gösteriliyor, fazla bir şey beklenmiyor. Halk babalarından aldığı terbiyeyi aynen evladına aşlamaktan başka bir görev düşünmüyor.

Birkaç kere belediyeye gittim; orada da kahvehane hayatından başka bir şey görmedim. Birçok değersiz memur sabahtan akşama kadar lafla vakit geçiriyor... Özetle Bursa, bir şey, bir rüzgâr bekliyor ki, ona gençlik, kuvvet, dolayısıyla hayat versin; o da ancak maarıftır...” (1977: 13-15)

Ahmet Şerif Osmanlı kırsal kesiminde ise daha kötü bir görüntü ile karşılaşmıştı:

“Gediz, 11 Ağustos, 1909.

İnsan bir köylü ile bir iki saat konuşmaya girişince o zavallının ne kadar yokluklarla, acılarla karşı karşıya olduğunu, ekmeğini kazanmak için ne uzun ve dayanılmaz bir çalışma ile önüne gerilen engellere göğüs germeye ve karşı durmaya çalıştığını anlıyor... Memurların önünden kovuluyor, devamlı olarak cahil kalıyor ve bundan sonra da köy ağalarının, zenginlerin pençesinde esir oluyor,

onlara karşı mahkûm ve borçlu bulunmaktan bir an kurtulamıyor. Fakat o feryat etmesini de bilmiyor, yaralarını saracak, kimsesizliğine, yoksulluğuna çare olacak bir kuvveti kaderine razı olmuş bir şekilde, dini bir inançla bekliyor.” (1977: 36)

“İktisadi” nitelikli koruyucu bir dış ticaret politikası II. Meşrutiyetle birlikte gündeme geldi. Ancak dış ticaret politikasında yapılacak değişiklikler için atılması gereken ilk adım kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Bu nedenle Friedrich List’in görüşlerinden kaynaklanan ve kısmen sanayileşmeye yönelik bir iktisat politikası, “milli iktisat” görüşlerinin vurgulandığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanmaya sokulabildi. 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı. Aynı ay gümrük rüsumu % 15’e çıkarıldı. Haziran 1915’te ithal gümrükleri savaş süresi boyunca % 30’a yükseltildi Ancak ithal gümrüklerini arttırmak yeterli değildi. Spesifik (seçici) tarifeler benimsenmeksizin koruyucu bir gümrük politikası izlenemezdi. 1916 Martında o güne değin izlenen dış ticaret politikası kökten bir dönüşüme uğradı. Ad valorem yöntemi kaldırılarak “Gümrüklerce Sıklet-i Eşya üzerinden Resim Ahzı Hakkında Kanun”la spesifik yeni bir vergi düzenine geçildi (Toprak 1995: 37-38).

1920’lerin başında Türkiye’nin birçok bölgesinde üretim hala tarih öncesinden kalma teknikler, araç ve gereçlerle yapılmaktaydı. İç bölgelerde kullanılan saban, neolitik çağdaki gibi, ucuna çakmak taşı cinsinden sert bir sivri taş takılmış kanca biçimli bir odun parçasıydı. Yapay gübre kullanımı bilinmiyordu. Bir tarlaya birbirini izleyen yıllarda farklı ürünler ekerek verimliliği arttıran ürün rotasyonu başlanmamıştı. Tohum ekme işi ve hasat elle yapılıyor, altı taşlı ilkel bir döven kullanılıyor, tanenin sapından ayrılması için, binlerce yıl öncesinde olduğu gibi rüzgârdan yararlanılıyordu. Yeni araç ve gereçler ve üretim yöntemleri kıyı şeritlerinde ve demiryolu bölgelerinde biraz daha yayılmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Adana, İzmir, Bursa, Konya ve Trakya bölgelerinde 1000 kadar traktör ve bazı diğer tarım araçları vardı (Tezel 2015: 119-120).

Sürekli savaşlar ve nüfus azalması nedeniyle Türkiye'deki tarımsal üretimde 1913-1922 yılları arasında meydana gelen azalma da önemlidir. Barış döneminde bile hem kentsel hem de kırsal alanlarda iş gücü kıtlığı çeken bir ekonomide, erkeklerin zorunlu askerliğe çağırılması, yük hayvanlarının ise ordunun gereksinimi nedeniyle el konulması ciddi sorunlara yol açmıştır (Pamuk 2007: 150). Atatürk, 1923 yılında bir basın toplantısında “Hakikaten nüfusumuz arazimize göre pek azdır... Hariçten muhacir getireceğiz... İnsan kuvveti yerine makine kuvveti ikame edeceğiz” diyordu. Bu dönemde ekime açık 231,5 milyon dönüm arazinin, sadece 43,6 milyon dönümü ekilebilmektedir (Timur 1969: 34). Hesaplamalara göre sadece 1914-1918 yılları arasında buğday üretimi % 47, tütün % 51, kuru üzüm % 54, fındık % 65, yaş koza % 69 düşmüş, koyun sayısı % 45, keçi sayısı % 33 azalmıştı (Boratav 2008: 34). Bitki üretimindeki gerileme Cumhuriyet'i izleyen birkaç yıl içinde giderilebilmiş, fakat hayvan varlığının yarı yarıya azalmış olmasının olumsuz etkileri uzun sürmüştür (Tezel 1995: 121).

Savaş dönemlerinin tarımsal üretimde yarattığı kayıpları ve cumhuriyet dönemine bırakılan mirası aşağıdaki tablolarda daha açık görebilmekteyiz. Tablo 1'den zirai üretim yapısındaki değişmelerin izlenmesi mümkün olmaktadır. Yirminci yüzyılın başında Türkiye tarımında tahıl üretimi büyük bir yaygınlık göstermektedir. Ekim alanlarının % 90'ı yalnızca tahıl üretimine ayrılmaktadır. Buna karşılık baklagillerin ve sınai bitkilerin ekim alanları içindeki toplam payı % 10 düzeyinde kalmaktadır. Cumhuriyet dönemi boyunca bu yapıdaki temel değişme, tahılların toplam ekim alanları içindeki payı istikrarlı bir şekilde düşerken, baklagillerin ve sınai bitkilerin payının sürekli artış göstermesidir.

Tarla ürünleri üretim miktarlarının yer aldığı Tablo 2'nin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, Cumhuriyet'in ilk yıllarında 1909 yılına göre önemli sayılabilecek üretim düşüşleri olmuştur. Bu düşüş öncelikle zirai üretim içinde büyük yer tutan tahıllarda oldukça

belirgindir. Buna karşılık baklagiller ve sınai bitkiler üretiminde küçük de olsa artışlar söz konusudur.

Tablo 3'te meyve üretimi, Tablo 4'te ise zeytin, süt, yumurta, bal, balmumu, ipek kozası, deri, yapağı, kıl ve tiftik üretimi ile ilgili veriler yer almaktadır. Bu ürünler için Cumhuriyet döneminin ilk verileri 1936 yılına aittir. 1909-1936 döneminde meyve üretiminde artışlar gözlenmektedir. Geleneksel olarak Cumhuriyet öncesinde de önemli miktarda üretimi yapılan üzümde üretim azalmıştır. Tablo 4'te verilen rakamlardan 1936 yılı itibarıyla henüz tam olarak toparlanmanın mümkün olmadığını görmekteyiz. Zeytin, süt, yumurta ve bal üretimi sonraki yıllarda büyük bir artış gösterecektir. Yaş ipek kozası ve tiftik üretimi sonraki yıllarda da giderek azalırken deri ve yapağı üretimi artacaktır (Güran 2011: 4-5).

Tablo 1: Seçilmiş tarla ürünlerinin ekiliş alanları (1909-1930) (Güran 2011: 6)

(hektar)

Ürün	1909	1913	1914	1930 ⁽¹⁾
Buğday	2 566 220	2 530 005	2 337 425	2 801 475
Arpa	1 283 448	1 200 276	1 109 462	1 468 861
Mısır	414 284	316 257	297 674	398 009
Yulaf	192 765	122 371	88 104	166 299
Çavdar	258 282	151 089	218 274	263 242
Kaplıca	103 567	92 035	60 031	86 265
Pirinç	28 866	26 717	18 354	21 594
Darı	277 387	65 617	102 007	82 551
Toplam tahıllar	5 124 819	4 529 675	4 246 227	5 361 113
Kuru fasulye	44 641	38 789	33 286	69 042
Mercimek	23 045	25 595	26 392	33 881
Nohut	40 014	47 067	34 668	53 995
Bakla	35 239	24 746	32 657	52 993
Bezelye	-	2 324	1 385	3 856
Börülce	-	2 537	1 597	8 555
Fiğ	-	18 751	37 368	37 753
Burçak	5109 470	80 065	91 678	143 163
Toplam baklagiller .	252 410	239 874	259 031	403 238

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
 Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
 Cilt: 18 Sayı: 32 / Volume: 18 Issue: 32

Pamuk	153 091	148 845	44 859	165 453
Şeker pancarı	-	4 705	3 440	13 862
Tütün	48 104	54 605	50 590	58 474
Susam	62 529	69 765	23 083	65 236
Soğan	-	29 364	41 684	22 891
Sarmısak	-	5 185	9 038	6 805
Patates	14 008	15 967	18 470	44 163
Keten (lif)	14 171	11 627	11 047	16 240
Afyon	18 991	42 623	25 737	46 842
Diğer ürünler toplamı	310 894	382 685	236 994	394 684
Toplam	5 688 123	5 152 234	4 742 251	6 159 035

1928 ve 1932 yılları ortalaması alınmıştır.

Tablo 2: Seçilmiş tarla ürünlerinin üretim miktarı, 1909-1930 (Güran 2011: 7)

Ürün	1909	1913	1914	1930 ⁽¹⁾
Buğday	3 285 274	3 915 873	4 009 224	2 378 934
Arpa	1 829 856	1 905 338	1 785 647	1 444 641
Mısır	470 453	509 882	537 239	270 984
Yulaf	239 493	205 715	162 126	129 468
Çavdar	307 164	265 911	328 606	270 984
Kaplıca	112 194	120 615	84 167	81 295
Pirinç	45 490	45 029	39 505	35 846
Darı	161 141	64 015	154 655	83 913
Kuru fasulye	25 874	49 086	40 538	69 880
Mercimek	20 846	21 052	14 302	20 713
Nohut	40 905	39 888	42 136	44 101
Bakla	61 373	34 807	38 260	42 581
Bezelye	-	2 801	425	15 218
Börülce	-	1 549	1 112	6 090
Fiğ	-	35 135	71 377	25 214
Burçak	131 732	100 864	155 523	96 752
Pamuk	77 335	57 138	11 730	53 373
Şeker pancarı	-	28 498	13 922	107 808
Tütün	31 237	41 692	35 819	39 180
Susam	23 542	31 378	13 976	33 915
Soğan	-	104 614	80 326	68 480
Sarmısak	-	6 861	8 471	10 260
Patates	42 066	65 520	73 130	103 714
Keten (lif)	2 921	10 987	1 666	9 129
Afyon	308	924	-	473
Haşhaş	-	19 469	14 842	13 134

(Ton)

1928 ve 1932 yılları ortalaması alınmıştır.

Tablo 3: Meyve üretim miktarı, 1909-1936 (Güran 2011: 9)

(Ton)

Ürün	1909	1913	1914	1936
Elma	36 120	31 575	52 786	100 695
Şeftali	-	-	379	6 218
Üzüm	1 124 698	1 172 584	1 543 578	937 810
Kayısı ve zerdali ...	13 161	8 560	40 480	69 445
İncir	84 558	89 837	67 140	146 919
Antep fıstığı	-	1 573	1 105	8 307
Ceviz	22 233	24 952	45 740	51 480
Fındık	-	33 833	51 255	64 155
Badem	4 120	4 051	5 238	10 368
Kestane	4 068	7 052	10 665	10 313
Limon	413	482	8 760	2 834
Portakal	7 784	9 550	47 869	21 413

Tablo 4: Bazı ürünlerin üretim miktarı, 1909-1936 (Güran 2011: 10)

Ürün	Birim	1909	1913	1914	1936
Zeytin üretimi	Ton	98 894	166 452	89 702	-
Süt üretimi	Ton	1 140 015	1 178 910	1 014 623	2 323 478
Kümes hayvanı sayısı ..	Bin adet	30 964	-	30 489	18 018
Yumurta üretimi	Bin adet	857 949	-	767 532	1 019 300
Arı kovası sayısı	Adet	1 418 150	933 799	964 402	1 161 560
Bal üretimi	Ton	6 401	4 144	3 974	5 261
Balmumu üretimi	Ton	478	394	434	602
Açılan ipek tohumu kutusu	Adet	536 245	-	197 242	56 278
Yaş ipek tohumu kutusu	Adet	15 478	8 387	4 578	2 135
Koyun derisi üretimi ...	Bin Adet	3 877	-	3 133	-
Sığır derisi üretimi	Bin adet	564	-	372	-
Yapağı üretimi	Ton	23 437	15 283	16 735	-
Kıl üretimi	Ton	4 848	5 046	4 089	-
Tiftik üretimi	Ton	5 050	6 064	8 235	-

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
 Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
 Cilt: 18 Sayı: 32 / Volume: 18 Issue: 32

Cumhuriyet'in Kırsal Kesimin Geliştirilmesine Yönelik Düzenlemeleri (1923-1938)

1923 yılı Anadolu'da yeni bir devletin kuruluşunu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karışmasını simgeleyen bir yıldır. Buradaki geçmişle kesin kopma daha çok siyasi devrimi temsil etmektedir. 1923 yılı iktisadi bakımdan geçmişle kopukluğu getirmemiştir. Aksine 1923–1929 döneminin iktisat politikaları ve resmi iktisat görüşlerinin 1908–1922 dönemi ile süreklilik içinde olduğu gözlenmiştir (Boratav 2008: 39). Çünkü Cumhuriyetin iktisadi kökleri, 1908 sonrası İttihatçıların 'milli iktisat' fikirleriyle ve esası da 1923 İzmir İktisat Kongresi kararları ile gerçekleşmiştir (Şahinkaya 2009: 149).

Savaşın sonra savaşın getirdiği ekonomik yıkıntı ve Osmanlıdan devraldığı yükümlülüklerle karşı karşıya kalan devlet, dönemin ekonomik ve siyasi açıdan zor koşulları altından kalkabilmek için “..askeri ve siyasi bağımsızlık ancak ekonomik bağımsızlıkla taçlandırılırsa korunabilir” anlayışıyla hareket etmiştir (Sabır 2006: 62). Mustafa Kemal, Batı Anadolu seyahati kapsamında, 25/26 Ocak 1923 tarihleri arasında uğradığı Alaşehir'de halka şöyle sesleniyordu: *“Arkadaşlar! Bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zafer süngü zaferleri değil, iktisat ve ilim ve irfan zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar istihsal ettiği muzafferiyetler memleketinizi halâsı hakikîye sevk etmiş sayılamaz. Bu zaferler ancak müstakbel zaferimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Muzafferiyeti askeriyemizle mağrur olmayalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım.”*²

1 Kasım 1926'da Mustafa Kemal Türkiye Büyük Millet Meclisi açılış konuşmasında ülke ekonomisinde tarımın yerini, karşı karşıya bulunduğu sorunları ve bunların çözüm yollarını anlatırken: *“Ancak memleketimizin bir tarım ülkesi olduğu ve geniş bir alana yayılmış*

² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1906-1938 Açıklamalı Dizin İle, 2006: 75.

bulunduğu göz önüne alınırsa bizim başlıca kuvvet ve servet dayanağımızın toprak olduğu ortaya çıkar” (Tokgöz 1999: 74-75) demiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında her birinde ortalama 250 kişinin yaşadığı 40 bin dolayında köy vardı, ancak köylerin idari ve hukuki açıdan durumları belli değildi. Tımar sisteminin bozulmasından sonra ortaya çıkan boşluk, bütün çabalara rağmen giderilememiştir. Tanzimat döneminde Vilayet Nizamnameleri, İttihat ve Terakki döneminde ise Vilayet Kanunu çıkarılmış, fakat köye tüzel kişilik verilmemiştir. Dolayısıyla kamu otoritesini zayıflatan ve güçlülere egemen kılan bir süreç yaşanmıştır. Bu durumun önlenemeyen en büyük olumsuzluğu ise, mirî toprakların özel mülkiyete geçişinin yaygınlaşması ve kökleşmesidir. Süreç dikkate alındığında ilk iş olarak kamu düzeninin kurulması gerekiyordu. Bunun için Cumhuriyet’in ilânından sonra merkezle kırsal arasında düzenli bir kan dolaşımının sağlanmasına çalışıldı (Yiğit 2012: 316).

1923-1938 aralığında tarımsal gelişmelerle ilgili cumhuriyet yönetiminin geliştirdiği politikaları da yansıtmak gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin köye yönelik ilk ve en önemli düzenlemesi 18 Mart 1924 tarihli Köy Kanunu’dur. 97 maddeden oluşan kanun incelendiğinde, yeni devletin, yıllarca sadece asker ve vergi toplanacağı dönemde hatırlanan köylülere çağdaştırma isteği ortaya çıkar. Köy Kanunu hazırlanırken, Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde, çeşitli iklim ve coğrafya şartlarına sahip, zengin-yoksul, kalabalık-tenha, toplu-dağınık tüm köyler göz önünde bulundurulmuştu. Kanunda; köyün tanımı, sınırları, imarı, yolların yapımı, evlerin planı, sağlık, eğitim gibi köylüyü yakından ilgilendiren çeşitli konulara yer veriliyordu (Çetin 1999: 314).

Köy Kanununda köyün tanımı, idare örgütlerin yeri, hudutları belirlenmiştir. Köyü niteleyen vasıflar olarak cami, mektep, otlak yaylak gibi ortak mallar ile evlerde oturan insanlar bağ bahçe ve

tarlalarıyla köyü oluşturmaktadır. Köy işleri olarak iki önemli husus vardır. Birisi mecburi olan işler diğeri köylülerin isteğine bağlı olan işlerdir. Mecburi olan işler yerine getirilmediği takdirde köylü zarara uğrar. Örneğin sağlık alanında sıtma, sivrisinek ile mücadele, lağımlı hela yapılması, kapalı sus tesisleri sağlanması, evlerin depolardan, ahırdan ayrılması mecburi işlerden sayılır. Bayındırlık hizmetleri olarak köy içinde yol yapılması, köy odası, mescit ve okul yapılması ve ağaç dikilmesi bulunmaktadır. Sosyal ve kültürel alandaki mecburi işler arasında askere gidenlerin ve öksüzlerin bağ ve bahçelerinin imece yoluyla sürülüp, ekilmesi ve harmanlarının kaldırılması vardır. Yapılması köylünün isteğine bağlı olan işler arasında köyün elektriklenmesi, kooperatifleşme, mahalli el sanatlarının geliştirilmesi, mahalli oyunların canlandırılması gibi toplum hizmetleri bulunmaktadır. Kanunla belirtildiği şekilde köyün idari kadrosu içinde köy derneği, köy muhtarı, ihtiyar meclisi, köy korucuları, köy imamları ve köy kâtibi bulunmaktadır.

Tarıma ve köylüye yönelik düzenlemeler içinde en dikkat çekici olanı, hiç şüphesiz 1925 yılında Aşar Vergisi'nin kaldırılması oldu. Hükümet, 1925 yılında o ana kadar bütçe gelirleri arasında en büyük vergi kaynağını oluşturan Aşarı lağvederek cesur bir adım attı (Tezel 2015: 448). 1925 mali yılında genel bütçe gelirlerinin % 25'ine, vergi gelirleri hâsılatının % 50'sine (Türk 1982: 16) karşılık gelen Aşar Vergisi'nin kaldırılması ile “müteğallibe” sınıfını besleyen iltizam sistemi tarihe karışıyor, “gayrisafi ürün” üzerinden alındığı için de çağdaş vergi tekniğine aykırı bir vergiden kurtulunuyordu (Kazgan 2009: 67).

Köylülerin verdikleri vergi aşardan ibaret değildi. Dolaylı vergileri bir yana bırakırsak, köylüler yol vergisi, ağnam (hayvan) vergisi gibi vergiler de veriyorlardı. Yol vergisi 18-60 yaşları arasındaki her Türk tarafından “mahallin amele rayicine göre 4 amele yevmiyesi “ olarak ödenecekti. Nakden ödeme gücü olmayanlar, bölgede dört iş günü çalışarak vergiyi ödeyeceklerdi. Köylüler vergiyi ya angarya

şeklinde ödüyorlardı veya tefeciye borçlanarak ödüyorlardı. Yol vergisinin köylünün üzerinde oluşturduğu külfeti İsmail Hakkı Tonguç, somut bir örnekle şöyle açıklıyor: “Bir köylü ailesinde altı lira yol vergisi vermek zorunda olan üç kişi varsa, vergilerinin tutarı olan on sekiz lirayı verebilmek için iki dana ya da bir inek satmak zorundadırlar (Timur 2008: 87)³. Yapılan çalışmalar sonucunda vergi üzerinde düzenleme yapılarak bedeni yükümlülük esasına dayandırılmış ve 19 Ocak 1925 tarihinde 23 maddeden oluşan 542 sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu çıkartılmıştır. Kanuna göre, Türkiye’de oturan 18–60 yaş arasındaki erkekler yol vergisine tabi tutulmuş, ancak sakatlığı tespit edilen fakirler, öğrenciler, askerler ve hayatta altı çocuğu olanlar muaf olmuştur. Yol Mükellefiyeti Kanunu’nun çıkartılmasından kısa bir süre sonra 17 Şubat 1925 tarihinde Aşar Vergisi kaldırıldığından yol vergisi kırsal kesimden alınan en önemli vergi haline gelmiştir⁴.

Köylüyü ilgilendiren bir vergi de hayvanlar vergisidir. Her bölge için ayrı ayrı tespit edilen bu vergi, Osmanlı idaresinde dört katına çıkarılmış ve son İstanbul Meclisi Mebusan’ı da vergiyi tekrar arttırarak sekiz misline çıkarma teşebbüsünde bulunmuştur. Birinci BMM’nin çıkardığı ilk kanun (1 numaralı kanun) hayvanlar vergisi ile ilgilidir. Bu kanun, köylüler arasında uyandıracağı olumsuz tepkiler düşünüldüğü için, vergiyi eskisi gibi dört misli olarak tespit ediyordu. Orta ve küçük toprak sahipleri üzerinde büyük bir yük olan bu vergi devamlı şikâyet konusu olmuştur (Timur 2008: 87-88)⁵.

Tarımda üretim etkinliğinin toplumsal olarak yeniden örgütlenmesi konusunda büyük arazilerle köylülerin çıkarları çatışmaktaydı. Büyük arazi sahiplerinin çıkarları, tarımda makineleşmenin çok cılız olduğu bir dönemde, bunlara ait toprakların

³ Krş. Tonguç, İsmail Hakkı. “Köy Eğitim Meselesi”, *Ülkü*, S. 65.

⁴ Verginin tam olarak kaldırılması 25 Şubat 1952’dir (Özdemir, 2013: 218-219).

⁵ Krş. Goloğlu, Mahmut (1970). *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 175.

işlenebilmesine yetecek kadar işçi, yarıcı, ortakçı, ırgat ve marabanın el altında bulunabilmesi için, kırsal nüfusun önemli bir bölümünün topraksız ya da az topraklı olmasını gerektiriyordu (Tezel 2015: 451). Hamid Sadi'nin verdiği bilgiye göre, 1920'li yıllarda ekili toprakların % 35'i 33.000 dolayında aileye aitti ve bu ailelerin toplam 8.000.000 hektar arazisi vardı (Sadi 1932: 68). Hükümet, 1920'lerde Aşarın kaldırılması dışında küçük üretici köylülerin yararına etkili bir uygulama ortaya koymadı. 1925 yılında devlet arazilerinin köylülere satılması yolunda bir karar alındıysa da, bununla ilgili bir uygulama 1930'ların ortalarına kadar çok cılız kaldı. Türkiye dışından gelen ve iskâna tabi tutulan göçmen ailelere dağıtılan arazi dışında, bütün 1923-1934 döneminde 22.000 kadar yerli kırsal aileye 73.000 hektar devlet arazisi dağıtılmasıyla yetinildi (Tezel 2015: 452).

1920'li yıllarda köylü girişimini seferber ederek kooperatifleştirme, zahire borsaları kurulması, Ziraat Bankası'nı genel kurulu köylülerden oluşacak bir anonim şirkete dönüştürme yanında, devlet aynı zamanda tohum ve hayvan ıslah istasyonları, tarım okulları açmak, ziraat sayımı yapmak ve Ziraat Vekâleti'ni kurmak yoluyla bilgi artışı ve örgütlenme sağlamak alanında adım attı (Kazgan 2009: 66). İç pazarın oluşumunda önemli bir gelişme olarak kabul edilen ticaret borsaları 1924 tarihli yasayla kurulmaya başlanmış ve sayıları Demokrat Parti iktidarı arifesinde 26'ya ulaşmıştır. Bu borsalardan Ordu'dakinde fındık, Kars'takinde hayvan işlem görür. Diğer 24 borsada yöresine göre değişik tahıl ürünleri alış verişi yapılır (Toprak 1988: 22).

Üretim ve pazarlama aşamalarında, kredi ve diğer girdilerle birlikte tarımsal hizmetlerin çiftçiye en uygun koşullarda ulaştırılabilmesi amacıyla kooperatifleşme teşvik edilmiştir. 1863 yılında Mithat Paşa'nın Niş valisi bulunduğu sırada devlet ve çiftçilerin katkıları ile oluşturduğu "memleket sandıkları" bu konuda ilgili süreci başlatmıştır (Tecer 2006: 84).

Bu bağlamda ilk çıkarılan yasa 1924 tarihli İtibari Zirai Birlikler Kanunu'dur. Kanun ile kurulacak birlikler, Ziraat Bankası'nın denetiminde aldıkları kredileri çiftçi ortaklarına dağıtabileceklerdi. Bu yasayı takiben 1926 yılında çıkarılan Ticaret Kanununda kooperatifin yasal olarak ilk tanımı; "Ortakların meslek, sanat ve maiyetlerine (geçimlerine) ait ihtiyaç ve muamelelerini muavenet ve kefaleti müteakibe (karşılıklı yardım ve kefillik) sayesinde tedarik ve ifa eylemek maksadıyla teşkil edilen şirket kooperatiftir" şeklinde yapılmıştır (Tecer 2006: 78-79). 1929 yılında çıkarılan Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ile tarımsal kredi yeniden düzenlenir. 1935 yılında Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu ve aynı yıl çıkarılan Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ile kırsal alandaki dağınık, düzensiz olanakların birleştirilmesi ve küçük aile işletmelerinin üretim gücünün ve kazançlarının artırılması için yararlı bir dayanışma ve işbirliği sağlanması amaçlanmıştır (Tecer 2006: 84).

Tarım Kredi kooperatiflerinin amaçları ve çalışma koşulları şunlardır:

1. Ortakların kısa ve orta vadeli kredi ihtiyacını karşılamak
2. Tarımsal ürünleri değerlendirmek
3. Üreticilerin ortak olarak faydalanabilecekler tarımsal makine, ekipman ve tesisleri temin etmek
4. Çiftçinin mesleki ve teknik yönden bilgilerini arttırmak
5. Kurslar açmak, seminerler düzenlemek
6. Mevduat toplamak, bankacılık hizmetleri ve sigorta acenteliği yapmak veya bu gibi kuruluşlara iştirak etmek
7. Tarım Kredi Kooperatifleri etkinlikleri kapsamında ortaklarına sağladığı maddi krediler yanında gübre, yem, tohumluk, fide, tarımsal ilaç, zirai araç-gereç de sağlamaktadır (Tecer 2006: 85).

Tablo 6: Tarım Kredi Kooperatiflerinin Gelişimi (Tecer 2006: 85)

Yıllar	Kooperatif Sayısı	Bağlı Köy Sayısı	Ortak Sayısı	Ortalama Ortak Sayısı
1930	191	367	4.319	23
1931	341	1096	20.170	59
1932	590	1755	34.070	58
1933	653	1822	52.733	81
1934	661	1889	60.583	92
1935	668	2309	63.936	96
1936	568	2368	67.333	118
1937	591	3638	101.535	172
1938	643	3847	119.144	185
Yıllık Ortalama Artış Oranı	% 16,4	% 34,1	% 51,4	% 29,8

Tablo 6’da görüldüğü üzere 1938 yılı itibariyle tarımsal kooperatiflerin sayısı 643 ve ortakların sayısı 119.144’tür. 1938 yılında ülkemizde yaklaşık 6 milyon kişinin tarımda çalıştığı düşünülürse, tarımsal kredilerin ortak sayısı, ancak % 2 gibi düşük bir düzeydedir (Tecer 2006: 86).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası tarım sektöründe motor işlevini üstlenmiştir. 1924 tarihli bir yasa ile banka 30 milyon sermayeli ve 99 yıl süreli bir anonim şirket haline getirilmiştir. Bankaya tarımsal kredi yanında her türlü bankacılık faaliyetinde bulunabilme yetkisi de tanınmıştır (Toprak 1988: 24). Tarımsal kredi cumhuriyetin ilk yıllarında süratle artmıştır. 1924’te 17.040 binden, 1930’da 35.715 bin liraya yükselmiştir (Timur 2008: 91).

24 Haziran 1938’de Toprak Mahsulleri Ofisi kuruldu. Buğday piyasasını düzenlemek, bunun için alım satım yapmak, gerekirse un ve ekmek fabrikaları kurmak, dünya buğday üretimi ve fiyat hareketlerini izlemek, araştırma yapmak ve yayın faaliyetinde bulunmak ofisin

görevleri olarak tanımlandı. Ziraat Bankasının buğday stokları da ofise devredildi. Buğday satın alınacak yerlerle fiyat ve şartları ise, hükûmet tarafından belirlendi (Yiğit 2012: 320). Gerektiğinde TMO hükûmet tarafından iç üretimi takviye etmek için ithalat yapmakla ve üretim fazlasını ihraç etmekle görevlendirilir. TMO'nun asıl fonksiyonları ise tahıl iç fiyatlarının üreticiler için normal seviyenin altına inmesini ve tüketiciler aleyhinde artış göstermesini önleme bu ürünlerin pazarlanmasını örgütlemek, hükûmet kararı ile tahıl ürünlerine ek olarak baklagiller ve yağlı tohumlarla ilgili çalışmalar yapmak, haşhaş ve narkotik ürünlerde devlet tekelini yürütmektir. TMO ayrıca ürün depolama amacı ile ambarlar temin etmeye, kurutma, temizleme, işleme ve ayıklama faaliyetleri için araç-gereç sağlamaya, tesis kurmaya ve işletmeye yetkilidir (DİE 2000: 12).

Kalkınmada eğitimin gittikçe önem kazandığı kabul edilmektedir. Gerçek eğitim kitleyi hedef kabul eden ve toplum yapısını değiştirecek bilgi ve ustalıkları öğreten bir öğretim sistemidir. Bir taraftan ferde ilkokul veya okuyup yazma bilgisini sağlarken ayrıca ferdin toplumsal statüsünün yükselmesine dikkat edilmelidir. Ülkemizde köy eğitimi kapsamında okul içi eğitim ile birlikte yetişkinlerin eğitimine de gidilmiştir. Bu bağlamda Ulus Okulları ve halk eğitimi adı altında Latin alfabesinin kabulünün halka yayılması amacı güdülmüştür. Halk eğitimi alanında öğretmen birlikleri, Türk ocakları-halkevleri ve ordu dikkate değer çalışmalar göstermiştir. 1925 tarihli bir kanunla orduda erlere tarımsal bilgilerin de öğretilmesi esas kabul edildi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal mekanizasyon konusunda da ilerlemeler yaşanmıştır. Bu kapsamda teknolojik açıdan önemli bir gelişme olarak karasabandan pulluğa geçişi gösterebiliriz. Emek kıt olmasına karşın traktör ancak traktörle ekime elverişli ve ölçeği büyük işletmelerde kullanılabilmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında traktör sayısında belirgin bir artış izlenir (Toprak 1988: 33). 1924'te 500 dolayında olan traktör sayısı 1928'de 1200'e ulaşır. Kuşkusuz bu

artışta, tarımda makineleşmeyi arttırmak amacıyla 1926 yılında çıkarılan, tarımsal araçların kullandığı yakıtlar ile tarımsal üretimde kullanılan gübre ve tarımsal mücadele ilaçları ile kimyasal girdileri gümrük ve istihlak vergilerinden muaf tutan kanunun etkisi büyüktür (Tekeli ve İlkin 2010: 347). Fakat bu kanunun bütçe açısından yükü büyük olunca Ziraat Vekâleti işgücü açığını gidermeye yönelik ilk yıllardaki ileri mekanizasyon çabasını sürdürmez. Vekâletin traktörden cayışında üç etmen rol oynar: İlki döviz darboğazıdır. 1929 Ekonomik Buhranıyla birlikte mekanizasyon önemini yitirir. İkincisi o günün traktörünün teknik özellikleri Türkiye’de toprağın niteliği ile bağdaşmaz. Ziraat Vekâleti’nin raporlarında da belirtildiği gibi Türkiye’nin genel arazi yapısı ve toprak türü 1920’li ve 1930’lu yılların traktörlerine elverişsizdir. Ve Üçüncüsü 1920’lerde traktör kullananlar bu araçları çekim hayvanlarıyla takviye etme gereği duyarlar. 1920’lerin ve 1930’ların traktör teknolojisi yeterince gelişmemiştir. Demir tekerlekli, nadiren paletlidir. Çekim gücü taşlı, sert topraklara yetmez. Engebesiz düz arazilerde yol alır. Traktör, II. Dünya Savaşı yıllarında gündeme gelen çekim gücü yüksek, askeri arazi arabalarındaki teknolojik gelişmeler sonucu her türlü arazide kullanılabilir bir çekim gücüne sahip olur (Toprak 1988: 33-34).

Tarım makineleştirme konusundaki ilk atılımın umulan etkiyi yaratmaması üzerine dönemin tarıma ilişkin yazılarında “modern ziraat araçlarına” karşı bir tepki ortaya çıkmıştır. Şevket Reşat Hatipoğlu *Dönüm*’de “...kazançlı bir ziraat her yerde mutlak modern tarım olmak icap etmez, onun mutlak pahalı oyuncaklarla yapılması şart değildir” diyordu. Bu tepkiler geçmişte uygulanan tarım teknolojisinin ve sabanın yeniden incelenerek yüceltilmesi ile çeki hayvanı olarak öküz yerine atın önerilmesini ortaya çıkarmıştır. 1930’lu yılların ikinci yarısından itibaren tarımda traktör kullanımının yeniden gündeme girdiği görülmektedir (Tekeli ve İlkin 2010: 349-352).

Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'nın Tarımsal Durumu ve Uygulanan Tarımsal Politikaların Bursa'ya Yansıması

Eski Osmanlı başkenti olması dolayısıyla gerek ekonomik canlılık, gerek kültürel zenginlik gerekse de nüfus yoğunluğu bakımından Osmanlı Devleti'nin önde gelen şehirlerinden olan Bursa, Cumhuriyet döneminde de bu önemini korumuştur. Araştırmamızın zaman kapsamını oluşturan 1923-1938 yılları arasında Bursa nüfusunun değişim durumuna baktığımızda, 1927 nüfus sayımına göre toplam nüfus 401.595 (DİE 1929: 11), 1935 nüfus sayımına göre ise 442.760'tır (DİE 1937: 5). 1935 yılı itibarıyla Bursa'da köy ve nahiyelerde yaşayan nüfus, toplam nüfusun yaklaşık % 70'ine karşılık gelerek 309,061'dir (DİE 1937: 5).

1926 yılının Ekim ayı tarihli Bursa Ziraat Müdürlüğü'nce hazırlanan bir rapor tarımsal durumu genel olarak yansıtmaktadır. 1927 yılı Bursa Vilayeti Salnamesi'nde yer alan bu rapora göre (s. 173-174) Bursa vilayeti; Bursa, Karacabey, Kemalpaşa, İnegöl, Yenişehir ovalarını ihtiva eder. İklim itibarıyla ılıman olması dolayısıyla pek çok zirai bitkinin yetiştirilmesine imkân vermektedir. Bursa, iklimi ve yetiştirilen bitki çeşidine göre ilgili raporda üç kısma ayrılmaktadır. Birinci kısım zeytin mıntıkası olarak ifade edilen Bursa'nın kuzey ve batı kısmındaki sahil bölgesidir. Bu bölgede incir, dut ve bağcılık oldukça yaygın yapılmaktadır. İkinci kısım meyve ağaçları ve sanayi bitkileri mıntıkası olarak tanımlanan ortalama yükseklikteki ovaları ihtiva etmektedir. Bu bölgede hububat ekimi de önemli yer tutmaktadır. Üçüncü kısım 1000-1500 metre yükseklikte bulunan ve orman mıntıkası olarak ifade edilen Orhaneli, İnegöl, Kemalpaşa kazalarının dağlık bölgesidir. Bu bölgede meşe, gürgen, köknar, karaçam ve sarıçam ağaçları bulunmaktadır. Aynı raporda 1926 Bursa vilayet merkezi ve bağlı olan 8 kazanın kullanım durumlarına göre arazi taksimi şu şekildedir:

Kazası	Ziraat-i Umumiyyeye tahsis olunan arazi	Bağlar	Çayırklar	Sebze ve meyve bahçeleri	Genel
dönüm					
Bursa	62250	1800	9000	87500	838000
Gemlik	287365	5000	500	16600	309365
Mudanya	144430	1250	250	320	158500
Karacabey	617050	12000	70100	15900	704250
Mustafakemalpaşa	720300	2500	15000	17500	755300
Orhaneli	502000	15000	3500	5000	525500
Orhangazi	349500	2500	6000	4500	362500
İnegöl	439040	1050	350	200	440640
Yenişehir	342056	1700	150	1200	349106

Kaynak: 1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, s. 174.

Kazası	Dutluklar	Zeytinlikler	Orman ve çalılıklar	Kestanelikler	Mera, bataklık, göl ve nehirlerin genişliği	Genel
dönüm						
Bursa	25000	2500	425000	25500	1410000	619000
Gemlik	2635	3000	220000	0	72000	335635
Mudanya	4500	24700	21000	0	2330	73500
Karacabey	1650	50	150000	0	1516450	1668150
M.Kemalpaşa	2500	0	980000	0	262200	1244700
Orhaneli	3500	0	1005000	0	2181000	4189500
Orhangazi	15500	0	60000	0	244000	319500
İnegöl	200	0	929200	0	33627	964827
Yenişehir	160	0	23000	0	27550	50710

Kaynak: 1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, s. 174.

Erken Cumhuriyet döneminde Bursa'nın ekonomik hayatına baktığımızda dut bahçeleri ve ipekböcekçiliğinin önemli bir yer teşkil ettiğini görmekteyiz. Fakat uzun savaş ve işgal yılları⁶ bu alandaki üretimin gözle görülür bir şekilde düşmesine sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşından önce elde edilen koza miktarı 1.600.000 kg'a kadar ulaşmış bu miktarın 80.386 kg'ı da ihraç edilmiştir. Yine aynı senelerde elde edilen 130.450 kg ipekten 14.300 kg dâhilde sarf edilmiş ve kalan kısmı Avrupa'ya ihraç olunmuştur. Birinci Dünya Savaşını takip eden Milli Mücadele sonrasına baktığımızda ise elde edilen koza miktarı 546.000 kg'a ve ipek de 63.000 kg'a kadar düşmüştür (Bursa Vilayet Salnamesi 1927: 175). Birinci Dünya Savaşı öncesi Bursa ve havalisinde yetiştirilip Bursa mezat mahalline getirilen beş milyon kilodan fazla koza mahsulü merkez ve bağlı yerlerde bulunan 104 fabrikada ipek haline getirilmekte iken, savaşın doğurduğu sebeplerin etkisi altında bu fabrikalardan 76 tanesi tamamen ve 8'i kısmen harap olmuş, 1927 yılı itibariyle yalnız 20 fabrika işleyebilecek durumda kalmıştır (Birgül ve Çanaklı 2009: 200).

Tütün Bursa tarımsal üretiminde bir diğer önemli mahsuldür. Bursa'daki tarımsal üretime XIX. yüzyılın sonunda eklenen tütün, hem köylüler için ve hem de tütün tüccarları için bir kazanç kapısı haline gelmiştir. 1923-24 yıllarında Bursa'ya gelen göçmenlerin⁷ de en önemli ettikleri ürün tütün olmuştur. Bu nedenle de, kısa zamanda Bursa, çok büyük bir tütün potansiyeline ulaşmıştı. Gündoğdu köyüne

⁶ 8 Temmuz 1920 - 11 Eylül 1922 tarihleri arasında Bursa Yunan işgalinde kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkznz. Yüceer 2001.

⁷ Bursa'nın tarımsal mirası ele alınırken Lozan'da imzalanan Türk-Rum Nüfus Mübadelesi 'ne İlişkin Sözleşme uyarınca kente yoğun bir göçmen nüfusun yerleştirilmesi hususu özellikle göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kemal Arı Bursa'ya bu dönemde gelen mübadillerin sayısı ile ilgili farklı kaynaklardaki verileri ele almakta ve Raif Kaplanoğlu gibi Arı da Cevat Geray'ın 1924-1930 yılları arasında 31.658 rakamına gönderme yaparak bu sayıyı gerçeğe en yakın tespit olarak kabul etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkznz. Arı 2008: 167; Geray 1962; Kaplanoğlu 1999.

yerleşen Kurular köyü göçmenleri, Yunanistan’da en kaliteli ürünlerini ekmekle ünlüydü (Kaplıanoğlu 2006: 293). Bursa Coğrafyası adlı eserde 1923 – 1926 yılları arası tütün tarımına ilişkin verilen rakamlar bu durumu daha açık bir şekilde göstermektedir:

	1923	1924	1925	1926
Tütün(kıyye)	1.235.038	3.525.885	5.057.334	6.411.300

Kaynak: *Bursa Coğrafyası*, s. 212.

1935 yılı tarım sayımına göre Bursa’da tütün üretimi 2.742 hektar alanda 2.898.281 kg, 1936’da 4.337 hektar alanda 5.665.460 kg’a ulaşmıştır (DİE 1939: 323). Olumsuz iklim şartları ve hastalık gibi nedenler verimin düşmesine dolayısıyla da bir önceki yıl beklediği kazancı elde edemeyen çiftçiyi bir sonraki yıl başka ürün elde etmeye yöneltmiş, maviküf hastalığının görüldüğü yıldan sonra da başka ürünün ekilmesinin gerekliliği dikim alanlarında dalgalanmalara neden olmuştur. Tütün alım fiyatlarının düşük veya yüksek olması, hükümetin ekim alanlarına sınırlama ve kota getirmesi gibi uygulamalar da tütün ekim alanları ve üretim miktarlarının değişmesinde etkili olmuştur⁸.

Bursa tarımsal üretiminde mühim yer tutan diğeri bir ürün zeytindir. 1864 yılında Mudanya’daki zeytin üretiminin 7 milyon libre ($\approx$ 3.175.146 kilo) olduğunu görmekteyiz. Sadece Gemlik’te ise aynı yıl 1.720.000 libre ($\approx$ 780.178 kg.) zeytin satışı yapılmıştır⁹. Savaş sonrası zeytin üretimi rakamlarına baktığımızda ise büyük düşüşler göze çarpmaktadır. Bursa genelinde 1924 yılında 2.854.564 kg zeytin,

⁸ Günay Ergün, Semra ve Kaan Erkan Uğurlu (2006). “1935 Yılından Günümüze Türkiye’de Tütün Ekimi ve Üretiminde Bölgesel Değişimler ile Alternatif Ürün Projesinin Etkileri”

http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/semp4_12.pdf

⁹ Accounts&Papers, Report by Mr. Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of Consulate.

1.333.000 kg zeytinyağı üretimi; 1925 yılında 6.091.452 kg zeytin ve 1.112.147 kg zeytinyağı üretimi yapılmıştır¹⁰. Mübadele sonrası zeytini hiç tanımayan göçmenlerin, zeytinlik alanlarda iskân edilmesi nedeniyle ilk yıllarda zeytin üretimi gerilemişti. Bu köylerde, bazı köylüler zeytin ağaçlarını sökerken, bir kısmı zeytinlerini yerlilere kiraya vermişti. Zeytinin köylüye para kazandırdığının görülmesi, göçmenlerin zeytine ilgi duymasını sağlamış, kısa sürede iyi birer zeytinci olup çıkmışlardı (Kaplanoğlu 2006: 293). 1937 yılı rakamları da bu durumu destekler niteliktedir. 1937 yılı tarım istatistiklerine göre Bursa'da 34.744.390 kg zeytin ve 3.310.386 kg zeytinyağı üretilmiştir (DİE 1939: 439).

Bursa'da tarımsal üretim konusunda en mühim ziraî servet kaynaklarından biri de üzüm mahsulüdür. Savaş yılları öncesi 437.500 dönüm bağ söz konusu iken, harp sonrası bu rakam 50.450 dönüme düşmüştür¹¹. Bu düşüşte savaş yılları ile işgal yıllarının etkisi olduğu kadar üzüm yetiştiriciliği konusunda uzmanlaşmış Rum nüfusun gönderilmesinin de payı bulunmaktadır.

	1923	1924	1925	1926
Üzüm (kıyye)	6.095.000	4.860.000	3.250.000	5.537.250

Kaynak: *Bursa Coğrafyası*, s. 212.

1935 yılı tarım istatistiklerine göre Bursa'da üretilen yaş üzüm miktarı 11.619 ton'a ulaşmıştır.

Bu dönemde Bursa'da ekilen tahılda fark yoktur, ancak sebzede düşüş vardır (Birgül ve Çanaklı 2009: 151). 1926 yılında Bursa'da 28.093 ton buğday, 13.204 ton arpa, 17.158 ton mısır, 1.000 ton patates, 1.459 ton fasulye, 5.100 ton soğan, 2.500 ton pirinç, üretilmiştir. Kent dışına satılan ürünler ve miktarları ise şunlardı: 3.120 ton buğday, 1.880

¹⁰ 1927 Bursa Vilayeti Salnamesi, 190.

¹¹ 1927 Bursa Vilayet Salnamesi, 188.

ton arpa, 7.200 ton mısır, 250 ton patates, 850 ton fasulye, 4.500 ton soğan (Kaplanoğlu 2006: 293-294).

Cumhuriyet döneminde Bursa'da tarım alanında üzerinde durulan önemli bir gelişme de bataklıkların kurutulması ve yıllardır mera olarak kullanılan arazilerin tarım alanı olarak kullanılmaya başlanmasıydı. Bu bağlamda bataklıkların kurutulması amacıyla 1923 yılında 23 traktör alınmıştır (Kaplanoğlu 2006: 293-294)¹².

Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda tüm Bursa'da sadece 17 traktör ve 5 harman makinesi bulunmaktaydı. Toprak büyük ölçüde at ve öküzlerle sürülmekteydi. Bu tarihte ayrıca 3.266 demir pulluk, 80 orak makinesiyle 2 çeltik harman makinesi vardı¹³.

Ziraat Mektebi'nin varlığı da Bursa'nın tarımsal üretimi açısından önemli bir katkı sağlamıştır. Mektep sadece Bursa tarımı açısından değil Türkiye ziraatının gelişmesi konusunda da büyük etkisi olan kurumların başında gelir (Kaplanoğlu 2006: 292-294).

Bursa'nın kırsal kesimini ilgilendiren bir başka olgu da büyük toprak sahiplerinin mevcudiyetidir. Raif Kaplanoğlu bu konuda tespitlerde bulunmaktadır (Kaplanoğlu 2006: 302-303):

“Cumhuriyet’le birlikte tüm ülkede olduğu gibi Bursa’da devlet bürokrasisinin güçlendiği, devlet memurluğunun en önemli statülerden biri olmaya başladığı görülür. Daha önceki dönemde bazı toprak sahibi ve vakıf evlatlarının başını çektiği “ileri gelenler” , Cumhuriyet’le birlikte fabrikatörlerle, memurların daha gerisine kaldığı görülür. Bir de, Cumhuriyet devrimlerinin koruyucuları olarak birçok CHP üyesinin Bursa’daki statülerinin çok yükseldiği görülür.

¹² Krş. Arkadaş, 5 Eylül 1923.

¹³ 1927 Bursa Vilayet Salnamesi, 192.

Bursa’da, XIX. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan büyük çiftliklerin önemli bir bölümü Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bu çiftlik sahipleri, Bursa’nın siyasal, toplumsal ve kültür yaşamında büyük etkileri olduğu görülmektedir.” (Kaplanoğlu 2006: 302-303)

Erken Cumhuriyet döneminde bursa özelinde bir dikkate değer gelişme de Türk – Japon ortaklığı ile kurulan İpekli dokuma fabrikasının kurulması ve işletilmesidir. Elbette ipekli dokuma tarımla ilgili vir husustur. Dut ağaçlarından başlayıp yaprakların ipek böceklerine sunulmasına ve sonra da koza elde edilmesine yönelik süreç kadimden beri bursa tarımının önemli bir parçası olmuştur. Şimdi de 1929 yılında Bursa’da bir ipekli dokuma fabrikası tesis edilmiştir. Bursa ileri gelenlerinden Saffetbeyzade Mehmet Memduh Bey’in Japon kont Otani Kozui ile ortaklaşa kurduğu ipek dokuma ve boya fabrikasının açılışı 4 ağustos 1929 yılında gerçekleşmiştir¹⁴. Girardelli’nin verdiği bilgiye göre bu fabrikanın resmi açılışı bu fabrikanın resmi açılışı 4 Ağustos 1929’dur. Fabrika tekeli idare dönemi ve ortak idare dönemi olarak iki süreçte işletilmiştir. Önce sadece Bursa ipeği üretilmiş, sonra ara ürünler olarak crepe türü ürünler devreye girmiştir. Kumaş cinsi konusunda dönemin modası belirleyici olmuştur. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra kıyafet inkılabı ile birlikte kadınların giyiniş tarzı ve zevki değiştiği için fabrikada yeni ürünler sunmuştur. Bu dönemde Bursa İpek Fabrikasında toplamda altı kumaş üretilmeye başlanmıştır (Girardelli 2015: 378).

Bu dönemde Japonya’da imparatorluk ailesinden gelen Kont Otani’nin önemli bir siyasal etkinliği vardı. Kont Otani Ankara’ya giderek Cumhurbaşkanı Kemal Paşa ile Atatürk Orman Çiftliğinin

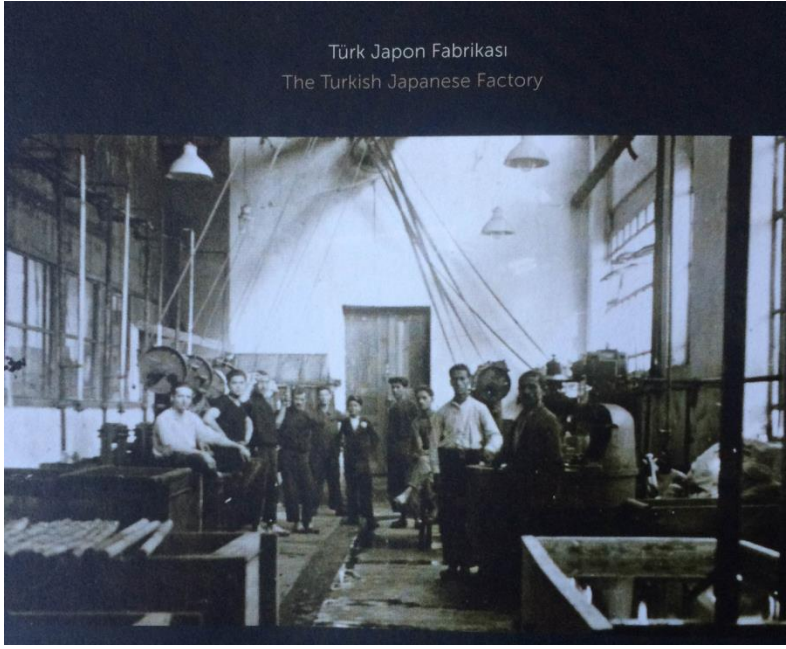
¹⁴ Bu konu 15-16 Eylül 2010 tarihlerinde Bursa’da gerçekleştirilen “Bursa’da İlk Türk-Japon Ortaklığı Sanayi Sempozyumunda” incelenmiş daha sonra bildirileri Banu Demirağ tarafından yayına hazırlanarak 2015 tarihinde İstanbul’da kitaba dönüştürülmüştür. (Girardelli 2015: 354)

çiftlik işleri hakkında görüşmeler yapmış, Ziraat Bakanı Sabri Toprak ile görüşerek Karacabey Ziraat Çiftliği Bursa'daki Ziraat mektebi ve İpekçilik Enstitüsü konusunda ortak projeler önermiştir. Kont Otani Burs hakkında Anadolu'da koza yetiştirme işinin en gelişmiş olduğu yer değerlendirmesinde bulunmuş, ancak Karacabey Çiftliğinin kiralanmasında sorun çıktığı için bu projesini uygulayamamıştır (Girardelli 2015: 389-390).

Bursa'daki Türk Japon dokuma fabrikasının işlevi 1933 yılında sona ermiş gözükmektedir. Dünya ekonomik bunalımı ve ortaklar arasındaki sorunlar buna neden olarak ileri sürülmektedir (Girardelli 2015: 389).

1934 Bursa yıllığında Bursa Ticaret ve Sanayi Odasından verilen bilgilere göre hazırlanan "1934'te Bursa'daki İpekli Dokuma Fabrikaları" listesinde kuruluşu 1928 olarak belirtilen Türk-Japon şirketi fabrikasını işletenlerin kimliği "Kavaloğulları – Kont Otani-Şükufe Hanım" olarak listelenmektedir. Şükufe hanım, Mehmet Memduh Bey'in tek çocuğudur ve babasının 1932'de vefatından sonra dört yıllık fabrikanın ortaklarından birisi olmuştur. Bundan sonraki süreçte Memduh Bey'in borçlarına kefil olan damadı Hamdi Sami Bey, Japonlarla yapılmış olan ortaklı feshetmiş ipek üretimindeki zorluklar dolayısıyla emprimeye ağırlık vermeye karar vermiş ve 1940 yılında ipekçiliği bırakmıştır (Dostoğlu 2015: 350)¹⁵.

¹⁵ Krş. Demirağ, Banu (2000). *Manolya Ağacının Kökleri*. İstanbul, s. 91.

Kaynak: *Türk-Japon Fabrikası*, s. 440.

SONUÇ

Tarihsel olarak kaydedilen toplumsal gelişim, tarımın önemini diğer sektörler karşısında azaltmamış, aksine arttırmıştır. Bugün tarım sadece beslenme(gıda) işleviyle değil, başta diğer sektörlerle “hammadde” ve “istihdam” sağlama olmak üzere birçok özelliğiyle insanlık için vazgeçilmez stratejik bir sektör olma özelliğini korumaktadır. Sağlıklı bir tarımsal yapı, sağlıklı bir kent ve sağlıklı bir sanayi yapısını ortaya koymaktadır.

Cumhuriyet Döneminin devraldığı yaklaşık 14 milyonluk nüfusun 10 milyonu köyde yaşamaktaydı. Devrimi gerçekleştirenler “Köylü milletin efendisidir” sözünü kullanırlarken hem bu büyük

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 18 Sayı: 32 / Volume: 18 Issue: 32

kitlenin devrime destek oluşturabilecek şekilde kazanılmasını hem de kırsal kalkınma ve dönüşümün onlar vasıtası ile sağlanmasını beklemişlerdir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerek uzun savaş yılları ve gerekse de büyük göçmen iskânları dolayısıyla tarımsal üretimde harp öncesi elde edilen rakamlara ulaşmak biraz zaman almıştır. Bu dönemin en önemli özelliği, toprak faktörünün diğer üretim faktörlerine oranla daha bol olmasıdır. Bunun yanı sıra Osmanlı döneminde küçük üretici üretim birimleri tarafından yapılan tarımsal üretim, incelenen dönemde daha büyük birimler haline dönüşmüştür. Devletin tarımsal üretime daha önce görülmemiş bir tarzda müdahale etmesi, yönetimde bir takım yeni teşvik tedbirleri uygulaması ve tarıma yönelik çeşitli kanunlar çıkarması, üretimde itici bir rol oynamıştır.

KAYNAKLAR

1927 Bursa Vilayeti Salnamesi.

Accounts&Papers, Report by Mr. Sandison, British Consul at Broussa, on the Trade of Consulate.

Arı, Kemal (2008). “Tarihsel Süreçte Mübadele ve Bursa”. *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, Ed: Zeynep Dörtok Abacı, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, 1906-1938 Açıklamalı Dizin İle (2006). Atatürk Araştırma Merkezi.

Boratav, Korkut (2008). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*. Ankara: İmge Kitabevi.

Bursa Coğrafyası (2009). Haz: M. Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı, Yeşil Şehir Kitaplığı, Bursa İl Özel İdaresi Yayınları.

Çetin, Türkan (1999). “Modern Türkiye Yaratma Projesinin Orijinal Bir Boyutu: Örnek Köyler”. *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed: Oya Baydar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

DİE (1927). *Türkiye Milli Geliri*. Yayın No: 374 ve 420, Ankara.

DİE (1929). *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasıkül III, Usuller, Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlili*. Ankara.

DİE (1937). *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, Bursa Vilayeti, Kat’i ve Mufassal Neticeler*.

DİE (1939). *Tarım İstatistikleri 1934-37*. Ankara.

Dostoğlu, Neslihan (2015). “Türk Japon Dokuma Fabrikasının Yer Seçimi ve Bursa Şehircilik Tarihi İçindeki Anlamı”. *Türk-Japon Fabrikası Bursa’ya Dokunan Tarih*, Yay. Haz: Banu Demirağ, İstanbul: Ege Yayınları.

DPT (2000). *Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. (Rapor No: DPT: 2516), Ankara.

Ergün, Semra Günay ve Kaan Erkan Uğurlu (2006). “1935 Yılından Günümüze Türkiye’de Tütün Ekimi ve Üretiminde Bölgesel Değişimler ile Alternatif Ürün Projesinin Etkileri”. http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/semp4_12.pdf.

Girardelli, Miyuki Aoki (2015). “Türk Japon Fabrikası ve İşletilmesi, Kont Otani’nin Türkiye’deki Etkinlikleri”, *Türk-Japon Fabrikası Bursa’ya Dokunan Tarih*, Yay. Haz: Banu Demirağ, İstanbul: Ege Yayınları.

Kaplanoğlu, Raif (2006). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa 1876-1926*, İstanbul: Avrasya Etnografya Yayınları.

Kazgan, Gülten (1966). *Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

----- (2009). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909,1913 ve 1914 (2011). Haz: Tefik Güran, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 3.

Özdemir, Nuray (2013). "Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de Yol Vergisi". <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1779/18795.pdf>.

Pamuk, Şevket (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme-Seçme Eserler II*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sabır, Hasan (2006). "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı". *Sayıştay Dergisi*, S. 62, Temmuz-Eylül.

Sadi, Hamid (1932). *İktisadi Türkiye*. İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayınları.

Şahin, Hüseyin (1938). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa

Şahinkaya, Serdar (2009). *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*. Ankara.

Şahinöz, Ahmet (2011). *Neolitikten Günümüze Tarım Ekonomi ve Politikaları*. Ankara: Turan Kitabevi.

Şerif, Ahmet (1977). *Anadolu'da Tanin*. İstanbul: Kavram Yayınları.

Tecer, Meral (2006). "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme". *Amme İdaresi Dergisi*, C. 39, S. 4.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2010). *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, 2. Kitap, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tezel, Yahya S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Timur, Taner (2008). *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Kitabevi.

Tokgöz, Erdinç (1999). *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)*. Ankara.

Toprak, Zafer (1988). "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950". *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, Der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Ankara: Yurt Yayınları.

Toprak, Zafer (1995). *Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türk, İsmail (1982). "Atatürk ve Türk Mali Sistemi". *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara.

Yiğit, Ali Ata (2012). "Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 13, S. 2.

Yüceer, Saime (2001). *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci (8 Temmuz 1920-11 Eylül 1922)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

